

ОСЯГНЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У ХІХ ст.

Стаття присвячена осягненню етнокультурного розвитку України у ХІХ ст. На основі аналізу свідчень іноземних мандрівників робиться спроба інтерпретувати особливості українського етнокультурного розвитку у ХІХ ст. Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі інформації чужоземних мандрівників осягнути етнокультурний розвиток України у ХІХ ст. Доведено, що однією з важливих етновизначальних ознак українців є самобутність їхньої традиційної, духовної і матеріальної культури, побуту і звичаїв. ХІХ ст. стало важливим періодом як для розвитку українців, так і для їх поступального етнокультурного розвитку. Незважаючи на те, що українські етнічні землі були розділені та перебували під владою двох потужних імперій – Російської та Австро-Угорської, український етнос не лише зумів зберегти власну ідентичність, а й розпочав етнокультурно-національне відродження, що посприяло на початку ХХ ст. у відновленні Української держави.

Ключові слова: Україна, українці, етнокультурні процеси.

Актуальність дослідження заявленої теми полягає в тому, що, вивчаючи матеріальну і духовну культуру українського народу, ми намагаємось осягнути та проаналізувати основні тенденції етнокультурного розвитку України і українців у ХІХ ст. Наукова новизна праці полягає у розробці актуальної проблематики, яка ще не була предметом спеціального і комплексного українознавчого дослідження, оскільки переважна більшість дослідників, які, тією чи іншою мірою торкались цієї проблематики, розробляли лише її окремі аспекти. Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі інформації чужоземних мандрівників осягнути етнокультурний розвиток України у ХІХ ст.

Для досягнення поставленої мети є доцільним вирішення таких дослідницьких завдань: проаналізувати базові теоретичні аспекти заявленої проблеми; оприлюднити свідчення іноземних мандрівників ХІХ ст. стосовно українського етнокультурного розвитку; охарактеризувати особливості етнокультурного розвитку України у ХІХ ст.

Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи, що фінансується з державного бюджету «Україна й українство в етнокультурних процесах світу», керівником якої є професор В. Баран. Вона виконується в Науково-дослідному інституті українознавства відповідно до напряму планової роботи відділу української етнології.

Із часу відновлення української державності у кінці ХХ ст. осягнення етнокультурного розвитку України й українців у ХІХ ст. зацікавило багатьох учених. Окремі аспекти даної проблематики висвітлювали такі дослідники: В. Балушок, В. Борисенко, І. Войцехівська, М. Гримич, Л. Дунаєвська, А. Зінченко, Я. Калакура, Є. Кобилянський, С. Макарчук, В. Наулко, М. Попович, П. Рудик, В. Русанівський, Б. Савчук, В. Сарбей, Д. Степовик, О. Таланчук, М. Тиводар, М. Хоменко, Н. Шип, В. Ятченко та ін.

У ХІХ ст. тривав поступальний розвиток української духовної та матеріальної культури, народних звичаїв і побуту. Загалом, увесь цей багатогранний і глибинний комплекс традиційної народної етнічної культури мав величезний вплив на українців по обидва боки імперських кордонів, і, без сумніву, був системотворчим у їх повсякденному житті. Впродовж майже півтора тисячолітнього буття українців як самобутньої етнічної спільноти, традиційна культура поряд із рідною мовою, територією проживання, самоідентифікацією, ментальністю, релігійністю була одним із базових етнотворчих складових українського етносу.

Однією з важливих етновизначальних ознак українців є самобутність їхньої традиційної духовної і матеріальної культури, побуту і звичаїв. Досліджуючи цей вагомий чинник етнотворення, Ф. Вовк у праці «Етнографічні особливості українського народу», яка вперше була оприлюднена в книзі «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (СПб., 1916) наголошував: «Розуміючи етнографію, як народний побут, зовнішній та

внутрішній, ми маємо за мету зазначити побутові особливості українського племені та зіставити їх із такими самими особливостями інших народів, особливо сусідніх з українським. Побутові особливості кожного народу є наслідок його колективної чинності, спрямованої на задоволення його життєвих потреб. Економічний бік цієї чинності становить завдання окремої галузі знання, а ті форми, що їх прибирає сама ця чинність, а також і наслідки її у вигляді побутових речей, психічних та соціальних явищ підлягають науковому дослідженню в ділянці етнографії. Під впливом різних факторів: раси, зокільного оточення, традиції та, нарешті, культури, – кожний народ творить ці речі та ці явища по своєму, і оригінальність цієї творчості тим більша, чим сам народ цільніший, як расова та громадська група» [1, с. 34].

У свою чергу, сучасний вітчизняний етнолог М. Тиводар під етнічними традиціями розуміє комплекси, сукупність установлених способів господарювання, форм матеріальної і духовної культури, суспільного життя і побуту етносів, що передаються від покоління до покоління майже в незмінному вигляді. На його думку, всі вони склалися в ході тривалих історичних процесів, особливостей господарського і соціально-економічного розвитку етносів та своєрідностей природно-географічного середовища, культурно-побутові особливості передаються з покоління в покоління, стають традиційними, стійкими і живуть навіть тоді, коли умови життя змінились. Також вчений пише: «Найповніше традиції проявляються в господарстві, типах будівель, одязі, їжі, сім'ї, побуті, святково-обрядовій культурі, тобто в особливостях традиційно-побутового життя» [5, с. 117].

На думку Б. Савчука, у життєдіяльності етносу етнічна культура відіграє такі основні функції: а) ідентифікуючу – забезпечує виокремлення одного етносу від іншого через протиставлення «ми» («свої») – «вони» («чужі»); б) комунікативно-інтегруючу – передає етнокультурну інформацію в діахронній (між поколіннями) та синхронній площинах, сприяючи внутрішній консолідації спільноти та збереженню її самобутності; в) репродуктивну – забезпечує кількісне (фізіологічно-популяційне) та якісне (матеріальне й духовне) відтворення етнічної спільноти; г) нормативну – сприяє організації та регулюванню етносоціального організму на основі загальноприйнятих цінностей, ідеалів, традицій, звичаїв тощо; д) пізнавально-інструментальну – через створення та розуміння етнічної картини світу людина здатна її змінювати та вдосконалювати [3, с. 179].

Опісля теоретичних міркувань ми хочемо навести свідчення чужинців, які, мандруючи Україною у ХІХ ст., залишили нам надзвичайно цікаву інформацію щодо традиційної етнічної культури українців, оскільки для вчених-українознавців, які досліджують самобутню традиційну культуру тогочасних українців, їх побут і звичаї, є дуже важливими свідчення іноземців, які на власні очі бачили, спостерігали і контактували з нашими пращурами. Росіянин П. Шаліков у книзі «Путешествие в Малоросию», що побачила світ у Москві у 1803-1804 рр., згадуючи про свою подорож Наддніпряниною в 1803 р., писав: «Побачивши Малоросію, очі мої не могли налюбуватися побіленими хатами, чепурним одягом мешканців, ласкавим, милим поглядом прегарних тутешніх жінок» [4, с. 179].

Німецький учений і мандрівник, основоположник антропогеографії Йоган Георг Коль (1808-1878), який подорожував Україною у другій половині 30-х рр. ХІХ ст., описав свої враження та оприлюднив набуту інформацію у двох шеститомних творах «Reisen in Südrussland» («Подорожі до Південної Росії») (Дрезден, 1838), де, зокрема, є книга «Die Ukraine. Kleinrussland» («Україна. Малоросія») (Дрезден-Ляйпціг, 1841). В. Січинський зазначав, що її автор переїхав цілу Україну від Харкова до Одеси і від Одеси до Перемишля, тому його книга «як твір чисто науковий, безсторонній і правдивий, що охоплює всі ділянки українського краєзнавства, до того ще з живим викладом – заслуговує найбільшої уваги» [4, с. 193].

Ось так описував Й.Г. Коль українські села, будинки-хати та їх внутрішній інтер'єр: «Хати повиті зеленню й буйним зіллям розкинулися по узбіччях балок і поховалися

в ярах. Високо поза селом, де продувають вітри, стоїть 50 і 100 вітряків. І так перед мандрівником, що їде високим, голим і пустим степом, несподівано розкривається дуже мальовничий та небуденний образ, коли з яру виринає українське село... [Українці] живуть у чисто утримуваних хатах, що до тебе всміхаються. Вони не вдоволяються тим, що кожного тижня їх миють, як це роблять Голяндці, але ще що два тижні їх білять. Тому їх хати виглядають білі неначе свіжовибілене полотно... Я не можу, щодо цього, нахвалити українців, якщо рівняти їх з поляками та москалями» [4, с. 193-194].

А ось так описав німецький мандрівник Карпати, Буковину й гуцулів: «Верхи гір укрилися на передодні свіжим снігом. Чарівно-білі піраміди стояли проти свіжої зелені прутської рівнини, а поміж ними простяглося принадне Підгірря. В горах живуть гуцули. Їх легко пізнати по барвній одежі, певній ході та сильному топорові, та все його мають при боці, у чересі» [4, с. 197].

Дуже цікавий опис залишив нам Й.Г. Коль стосовно Галичини й галицьких українців: «Це малоруське плем'я, так посвоячене з малоросами, козаками й українцями, як баварці зі саксонцями. Їх мова, очевидно, значно різниться від великоруської. Зате подільські малоруси розуміються з галицькими, як брати. На перший погляд ока вони подобають на понурих і замкнених. Грабунок і душегубство серед них дуже рідкі, а табулі австрійських кримінальних установ виказують, що на українському сході монархії такі рідкі, як у протилежному кінці монархії, на італійському заході – такі часті. Як усі українці, так і галицькі – чистіші від поляків. Зате поляки більше запопадливі та старанні» [4, с. 197-198]. Стосовно харчового раціону, то німець навів такі слова знайомого галичанина: «В будні їдять люди мало хліба, в неділі досить, а на хрестини та весілля їдять м'ясо, а водночас молдавани й українці мають м'ясо щодня» [4, с. 200].

В. Січинський наголосив, що у Долині Й.Г. Коль бачив у неділю рух «святої громади», німець захопився її мальовничістю й жалкував, що ні етнографи, ні художники не приїждять сюди, й «не схоплюють прецікавих типів верховинців, а сам він особисто «не міг робити світлин дагеротипом (нешодавно винайдений фотографічний апарат). Дещо згодом, у Миколаєві над Дністром Коль оглядав старовинну дерев'яну церкву 1633 р.; поставився до цієї пам'ятки архітектури з пошануванням і побажав, щоби вона ще довго простояла [4, с. 198-199].

Врешті-решт, завершивши подорож українськими етнічними землями, зблизька впізнавши українців, їхні традиції, звичаї, культуру, ментальність і мову, Й.Г. Коль висловив такі пророчі думки щодо майбуття України: «Нема найменшого сумніву, що колись велетенське тіло Російської імперії розпадеться, й Україна стане знову вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, але неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Хвилево Україна роздерта поміж сусідами. Але матеріал для будови української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику і незалежну Українську Державу!» [4, с. 200].

Французький маршал, дипломат, колишній співробітник Наполеона, інтелектуал і мандрівник Огюст Мармон (Marmont) (1774-1852) оприлюднив у 1837-1838 рр. власну книгу під заголовком «Voyage du marechal duc de Raguse en Hongrie, Transilvanie, la Russe Meridionale», що швидко була перекладена німецькою, англійською й російською («Путишествіе марш. Мармона герц. Рагузскаго в Венгрію, Трансільванію, Южную Россію», Т. I-IV, Москва, 1840). Ось як описує О. Мармон традиційну хліборобську, зокрема господарську культуру українців та їх родючі чорноземи: «Усім відоме багатство України: це країна найбільш плодюча на світі. Хліборобська земля чорна і глибока, відзначається надзвичайною плодючістю... За відсутністю потічків, роблять також збірники води для дощової води» [4, с. 201-202].

Надзвичайно сподобалася французу українська пісенна творчість: «Зі всіх приємностей, якими нас оточували, я був особливо зворушений козацькою піснею:

найбільш прекрасні голоси співали сумні мелянхолійні пісні, наповнені солодкою мельодією» [4, с. 203].

Важливим джерелом інформації є спостереження німецького дослідника, професора «Collegio Carolino» з Брауншвайгу Й.Г. Блязіуса, який перебував у Росії й Україні впродовж 1840-1841 рр. і згодом видав велику «Reise im Europäischen Russland» («Подорож до Європейської Росії») (Брауншвайг, 1844), де розділи VII-X (другої частини) присвячені Україні, зокрема розділ X має відповідний заголовок «Reisedurch Ukraine» («Подорож через Україну»). Загалом, як відзначає В. Січинський, до праці долучені ілюстрації (ритини), з яких 27 відносяться до України: «пам'ятки архітектури Чернигова, Києва, Яготина, Полтави, Білгорода, тип біднішої хати, типів селян і українського села з вітряками» [4, с. 204].

Німецький учений зразу ж фахово констатував суттєві відмінності між росіянами й українцями: «Їх гордий хід, відмінний від інших одяг. Острі характеристичні риси обличчя, великі вуси на цілком голеному обличчі – вказують вже на перший погляд цю зовсім відмінну [від росіян – Ю.Ф.] людність, яка у своїй повній своєрідності показується нам дещо далі, а саме в околицях Чернигова та Києва, на Полтавщині та в Харкові. Наглядна зміна в характері мешканців, їх звичаїв, їх способу життя, їх мешкань нас вражає, тим більше, що незалюднені порожні простори на півдні моголівської губернії не творять якогось особливого поступового переходу» [4, с. 205].

Стосовно українського традиційного одягу Й.Г. Блязіус писав: «В крою та способі шиття всіх одягів українці значно більше зближуються західним слав'янам, ніж великоросам... Великорос кладе багато ваги на те, щоби бути пишно та багато одягненим – але зовсім не переймається прогріхами проти чистоти, українець в кожному разі держиться чисто, а одяг його за те скромний та невибагливий» [4, с. 206].

Щодо традиційного житла українців, то дослідник зазначав: «Відколи ми опустили північну Росію, ми нігде не бачили так чистенько удержуваних хат, як в Козаків. Стіни з деревляних брусів у всіх українських мешканнях обліплені зовні і всередині глиною і чисто побілені. На тих білих глиняних стінах не терплять жадного найменшого сліду бруду... Хати стоять поміжливости вільно і не дуже правильно, кожна хата має свій овочевий садок з численними яблунами, грушками, сливками та черешнями. Наглядний доказ, що ці села в більшості належать вільним людям. Великий контраст для порівняння з тульськими селами, в яких всі хати села стоять в один ряд на одному боці вулиці під одним дахом і де село ділиться взагалі тільки в два ряди» [4, с. 206-207].

Особливу увагу Й.Г. Блязіус акцентував на народній музиці й українській пісенній творчості: «На Україні звучать кожної неділі і у відпочинкових годинах з кожного вікна, з кожної світлиці смичкові адо дуті [духові – Ю.Ф.] інструменти і жадне публичне свято не відбувається без спільної музики... Пісні та фантазії українців нагадують сербську поетичність та лицарський романтизм поляків; їх поетичні туги легко переходять поза межі вузького життєвого рівня» [4, с. 207]. У свою чергу німецький дослідник Гакстгавзен (1792-1866) у праці «Studien über die inneren Zustände» («Дослідження внутрішнього стану») (Ганновер, 1847) наголошував: «Українці це поетичний, багатий уявою нарід і тому легко собі уявити, яка сила народніх пісень, казок і переказів у них зберіглася. Вони мають великий хист до мистецтва, а до співу створений у них дзвінкий голос, чутке ухо й пам'ять... Не порівняно більше ніж москалів розвинене в українців і естетичне почуття. Вони мають теж талант до рисунків і малярства. В цілій низці поменших рис характеру, помічається, що українці мають куди більше змислу для краси, ніж москалі» [4, с. 200].

Вагомим інформативним враженням оприлюднив чеський етнограф, історик і публіцист Карел-Франтішек Владислав Зап (1812-1844) у книзі «Cesty a procharky po Halické zemi» («Мандрівники і прогулянки по Галицькій землі») (Прага, 1843-1844). Ось так характеризує українську пісенну творчість порівняно з чеською: «Тепер ріжниця в піснях більша тому, що русини краще зберігли народній дух пісень, тоді як у чехів є вже багато домішок чужих-міських... Думи малоросів промовляють до глибини душі» [4, с. 209]. Особливо

вразило чеха святкування українцями Різдва: «...Деякі різдвяні напиви надзвичайно мене зворушили... До мого уха долітали згуки колядників-співаків; наповнювали тихе повітря, як подув лагідного вітру в шумному гаю, як хвиля тихого озера. Ніколи не забуду цього першого вражіння, яке на мене зробили... найзворушливіші хвилини, котрі де-небудь переживав при проявах чисто-славянської народности» [4, с. 209-210].

Надзвичайно важливі для нас свідчення чеського етнографа щодо особливостей українських сакральних споруд: «Архітектурний стиль русинських селянських церков, найчастіше деревляних, є оригінальний і дуже мальовничий. Рідко котра не має принаймні одної прегарної бані; часто триповерхові бані, з яких середня вища і гарніша. Коло церкви стоїть деревляна дзвіниця, скрізь після одного взірця, звичайно трохи привітливіша, ніж більшість деревляних дзвіниць старих костелів у Чехії. Всі ці деревляні церкви бувають твором простих теслів, котрі також чимало прикладають рук до різбарського мистецтва прикрас Храму Божого. Внутрішній вигляд такої церкви буває кращий, понад сподіванки, спеціально на іконостасі заховується мистецька різьба, ясного кольору, позолочена і пофарбована» [4, с. 210].

Спостереження німецького вченого-природознавця А. Петцольда стосовно українців та їх традиційної культури були наведені у книзі «Reise im westlichen und südlichen Europäischen Russland im Jahre 1855» («Подорож західною і південною європейською Росією 1855 року»): «Ми потрапили до якогось іншого світу; ми опинилися вже на Україні; усе тут стало інакше: ґрунт, люди, їх звичаї і вдача, їх житла, знаряддя і т. ін. На Україні, починаючи з Чернігівщини, бачимо зовсім інших людей – українців або малоросів, це є галузь славянського племені, що зовсім відрізняється від усіх галузів цього племені; ріжниця велика і щодо духовного характеру та нахилів, щодо мови до способу життя, звичаїв та хатнього урядження (побуту)» [4, с. 207-208].

Визначний українознавець І. Огієнко (митрополит Іларіон), характеризуючи етнокультурний розвиток України й українців у ХІХ ст., зазначав: «Куди б ми не глянули, скрізь одразу побачимо як багато утворив український народ. Культура наша давня, велика, оригінальна, самостійна, і серед слов'янських народів займає почесне місце, бере одне з перших місць» [2, с. 186].

Таким чином, у ХІХ ст. відбувалося активне становлення і розвиток української духовної і матеріальної культури, народних звичаїв і побуту. Їх високий рівень, унікальну самобутність неодноразово у своїх працях відзначали як вітчизняні, так й іноземні вчені та мандрівники. Проаналізувавши ці свідчення, можемо зробити такі висновки: незважаючи на те, що у ХІХ ст. Україна як геополітично-цивілізаційна реальність та українці як самобутній і самодостатній етнос перебували у підпорядкуванні двох імперій – Російської й Австро-Угорської, мали етнокультурні регіональні відмінності, вони становили цілісну етнокультурну та цивілізаційну окремішність; чужоземці у своїх працях переконливо засвідчили значну відмінність духовної і матеріальної культури, народних звичаїв і побуту українців та їх найближчих сусідів: росіян, поляків, чехів та ін., що стало ще одним вагомим аргументом того, що український етнос не є відгалуженням (субетносом) росіян чи поляків, а є самобутньою і самодостатньою слов'янською етнічною спільнотою; яскраві й аргументовані описи української духовної і матеріальної культури, що наводять чужоземці, не лише фіксують їх для нащадків, а й дають змогу стверджувати, що в Україні на той час була одна з найрозвиненіших традиційних етнокультур не лише в Європі, а й у світі; зафіксовані та задокументовані зразки духовної і матеріальної культури, традицій і звичаїв українського етносу дають можливість стверджувати, що, попри несприятливі геополітичні обставини та колоніальний статус України, українці зберігали свою окремішність, а етнокультурний розвиток України у ХІХ ст. відбувався поступально і безперервно, супроводжувався значним кількісним і якісним зростанням; саме етнокультурний розвиток України і українства у ХІХ ст. став міцним і надійним підґрунтям для відновлення у 1917-1921 рр. Української держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хв.Вовк. – Нью-Йорк: Howerla, 1976.– 356 с.
2. Савчук Б. Українська етнологія / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2004. – 560 с.
3. Січинський В.Ю. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / В.Ю. Січинський. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 256 с.
4. Тиводар М. Етнологія / М.Тиводар. – Ужгород, 1998. – 580 с.
5. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Українська культура / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2002. – 342 с.

REFERENCES

1. Vovk Khv. Studii z ukrainskoї etnografii ta antropologii / Khv. Vovk. – Niu-Iork: Howerla, 1976. – 356 s.
2. Savchuk B. Ukrainska etnologia / B. Savchuk. – Ivano-Frankivsk: Lileia – NV, 2004. – 560 s.
3. Sichynskiy V.Iu. Chuzhyntsi pro Ukrainu. Vybir z opysiv podorozhei po Ukraini ta inshykh pysan chuzhyntsiiv pro Ukrainu za desiat stolit / V.Iu. Sichynskiy. – K.: Firma «Dovira», 1992. – 256 s.
4. Tyvodar M. Etnologia / M. Tyvodar. – Uzhhorod, 1998. – 580 s.
5. Ohienko I. (Mytropolyt Ilarion) Ukrainska kultura / I. Ohienko. – K.: Nasha kultura i nauka, 2002. – 342 s.

Фигурный Ю. Постижение этнокультурного развития Украины в XIX в.

Статья посвящена постижению этнокультурного развития Украины в XIX в. На основе анализа свидетельств иностранных путешественников делается попытка интерпретировать особенности украинского этнокультурного развития в XIX в. Цель исследования заключается в том, чтобы на основе информации иностранных путешественников постичь этнокультурное развитие Украины в XIX в. Доказано, что одной из важных этноопределяющих признаков украинцев является самобытность их традиционной, духовной и материальной культуры, быта и нравов. XIX век стал важным периодом как для развития украинцев так и для их поступательного этнокультурного развития. Несмотря на то, что украинские этнические земли и украинцы были разделены и находились под властью двух мощных империй – Российской и Австро-Венгерской, украинский этнос не только сумел сохранить свою идентичность, но и начал этнокультурно-национальное возрождение, что поспособствовало в начале XX в. восстановлению Украинского государства.

Ключевые слова: Украина, украинцы, этнокультурные процессы.

Fihurnyi Yu. Comprehension of the ethnocultural development of Ukraine in the nineteenth century.

The article is devoted to the achievement of ethnic and cultural development of Ukraine in the nineteenth century. Based on the analysis of evidence of foreign travelers attempt to interpret the peculiarities of Ukrainian ethno-cultural development in the nineteenth century. The purpose of the study is based on information to foreign travelers understand the ethno-cultural development of Ukraine in the nineteenth century. It is proved that one of the important features etnobuilding Ukrainian identity is their traditional, spiritual and material culture, life and customs. Nineteenth century was an important period for the development of Ukrainian and for their sustained ethnic and cultural development. Despite the fact that Ukrainian and Ukrainian ethnic lands were divided and were ruled by two powerful empires Russian and Austro-Hungarian, Ukrainian ethnos not only managed to preserve their identity, but also began etnokulturno- national revival that contributed to the beginning. The XX century. in Ukrainian state.

Keywords: Ukraine, Ukrainian, ethno-cultural development.

Одержано 28.10.2015.